نشریه علمی آفاق اطلاعات

مبانی انقلابی تربیت افسر اطلاعاتی تراز انقلاب اسلامی

(تحلیل محتوای دیدگاه‌ها و بیانات امام خامنه‌ای در حوزه حرفه‌ای اطلاعات)

سیدجعفر حسینی[1] | هادی کاظم‌زاده[2]

۵
سال دوم
بهار ۱۴۰۴
مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۵/۱۸
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۶/۱۸
صص: ۳۰-۱۱

چکیده

هر سیستم و سازمان اطلاعاتی، متناسب با مبانی و ساختار فکری خود دست به تربیت نیرو می‌زند که این مبانی، پس‌زمینه‌های فکری و شاکله شخصیتی او را در برمی‌گیرد؛ برخلاف ابزار حرفه‌ای که ممکن است روزبه‌روز نو شده یا تغییر یابد، مبانی، اموری ثابت و همیشگی محسوب می‌گردند.

در این پژوهش به دنبال پاسخ این سؤال هستیم که مبانی انقلابی تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی تراز انقلاب کدام است؟ برای رسیدن به پاسخ، بیانات مقام معظم رهبری بین سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۸ به روش تحلیل مضمون مورد تحلیل قرار گرفت و از میان بیش از ۲۰۰ مضمون پایه، به ۲۵ مضمون سازمان دهنده و درنهایت چهار مضمون فراگیر و مرکزی به‌عنوان مبانی دینی-فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حرفه‌ای رسیدیم که وجه تمایز افسر اطلاعاتی در تراز انقلاب اسلامی از افسران سایر سازمان‌های اطلاعاتی دنیا، وجود این مبانی در شاکله فکری و شخصیتی اوست. تأکید امام خامنه‌ای نیز تربیت نیروهای اطلاعاتی با داشتن چنین مبانی‌ای است.

کلیدواژه‌ها: مبانی انقلابی، افسر اطلاعاتی، تراز انقلاب، امام خامنه‌ای، تربیت.

۱. کارشناس ارشد و پژوهشگر در حوزه مسائل امنیتی دانشکده پیامبر اکرم(ص)؛ ghafyeh@gmail.com
۲. دکترای تاریخ و تمدن اسلامی؛ پژوهشگر پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه‌السلام (نویسنده مسئول) hadi.kazemzadeh@chmail.ir

۱. بیان مسئله

یک افسر اطلاعاتی حرفه‌ای در تراز انقلاب اسلامی، به‌تناسب وصف «حرفه‌ای و انقلابی بودن»، لازم است جامع صفات خاصی باشد که رهبر جامعه و ولی‌فقیه و نائب امام عصر (عج) وجود آنها را در یک افسر ضروری می‌داند. به‌طوری‌که همان‌گونه که بالاترین و برترین وجهه غلبه ما بر دستگاه‌های اطلاعاتی و امنیتی دشمن، در کلام مقام معظم رهبری غلبه ایمان و معنویت و برتریت آن است، به موازات آن، باید در جنبه‌های سیاسی، اجتماعی و نیز حرفه‌ای خود قوی باشد. چنین جامعیتی، امری مورد انتظار از یک افسر اطلاعاتی حرفه‌ای در تراز انقلاب اسلامی است. لذا یک افسر اطلاعاتی تراز انقلاب اسلامی، ملزم است دائماً خود را محاسبه کرده و با رفع ضعف‌ها و تقویت نقاط قوت خویش، همیشه پابه‌رکاب نظام انقلابیِ جمهوری اسلامی باشد.

در این تحقیق برآنیم تا به استفاده از روش تحلیل مضمون، به این سؤال اصلی پاسخ دهیم که مبانی انقلابی تربیت افسر اطلاعاتیِ حرفه‌ایِ در تراز انقلاب اسلامی چیست؟ و از آن رهیافت، به پاسخ این سؤالات فرعی برسیم که بر اساس تحلیل مضمون کلام راهبر انقلاب اسلامی،

۱. مبانی دینی-فرهنگی تربیت افسر اطلاعاتیِ حرفه‌ایِ در تراز انقلاب اسلامی کدام است؟

۲. مبانی سیاسی تربیت افسر اطلاعاتیِ حرفه‌ایِ در تراز انقلاب اسلامی چیست؟

۳. مبانی اجتماعی تربیت افسر اطلاعاتیِ حرفه‌ایِ در تراز انقلاب اسلامی چیست؟

۴. مبانی حرفه‌ای تربیت افسر اطلاعاتیِ حرفه‌ایِ در تراز انقلاب اسلامی کدام است؟

اگر در کشف این مبانی از فکر و گفتمان راهبر بصیر انقلاب و کاربرد آن تلاش و اقدام صحیح و جامعی انجام نگیرد، عملاً برتری و مزیتی در کارکرد افسر اطلاعاتیِ نظام اسلامی نسبت به دیگران وجود نخواهد داشت؛ به بیانی دیگر، عملیاتی نشدن این مبانی در تربیت افسران تراز انقلاب اسلامی، نتیجه منفی و کارکردهای ناصحیحی را منجر خواهد شد که نهایتاً به‌پای نظام مقدس جمهوری اسلامی نوشته‌شده، اسباب وهن و بدبینی مردم نسبت به‌نظام را فراهم خواهد نمود. کشف بسیاری از ظرافت‌های موجود در تربیت افسران اطلاعاتی تراز انقلاب اسلامی محتاج مطالعات گسترده‌تر در کلام امامین انقلاب اسلامی است که خارج از هدف این پژوهش است.

انجام این پژوهش، به خاطر ذات موضوع و محرمانگی خیلی از اسناد و حتی سخنرانی‌های مقام معظم رهبری با مشکلات عدیده‌ای همچون عدم دسترسی به محتوای جلسات محرمانه، برخی

منابع و پژوهش‌های خاص و... همراه بود؛ ولی طبق احصای انجام‌شده از میان سخنرانی‌های قابل‌دسترسی امام خامنه‌ای در تارنمای دفتر معظم‌ٌله، ویژگی افسر اطلاعاتی تراز انقلاب، در ابعاد چندگانه فوق‌الذکر برشمرده می‌شود. در این تحلیل به بیش از ۲۰۰ مضمون پایه رسیدیم که پس از پایش اولیه به ۲۵ مضمون سازمان دهنده و ازآن‌پس به چهار مضمون فراگیر (دینی- فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حرفه‌ای) رسیدیم.

۲.روش‌شناسی پژوهش

ازآن‌روی که پژوهش حاضر به دنبال تحلیل بیانات رهبر انقلاب و کشف مبانی انقلابی تربیت افسر اطلاعاتی از این بیانات است، از روش تحلیل مضمون استفاده‌شده است؛ نویسندگان در این شیوه، بامطالعه بیانات مرتبط با کار اطلاعاتی و امنیتیِ امام خامنه‌ای، مفاهیم و مضامین مرتبط با این موضوع را شناسایی کرده و همه آنها را تحت عنوان مضامین پایه گرد آورند. سپس با مطالعه مجدد و حذف موارد تکراری و یا ادغام موارد مشابه، آنها را ذیل مضامین سازمان دهنده ترتیب داده، در واپسین مرحله، همه مضامین یافت شده را ذیل مضمون مرکزی و فراگیرتر، به‌عنوان مضمون فراگیر جای دادند.

روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای و فیش‌برداری است که در آن، کتب، مقالات و نشریات مکتوب و نیز تارنماهای اینترنتی مورداستفاده قرار می‌گیرد.

۳.اهداف

الف)اهداف علمی:

۱. کشف مبانی انقلابی تربیت افسر تراز انقلاب اسلامی، از کلام راهبر انقلاب، به‌مثابه کسی که با دیدی بصیر و آگاه، مسیر فعلی و افق آینده را مشاهده می‌نماید، به‌عنوان اصلی‌ترین منبع شناخت مبانی که باید موردتوجه جدی باشد. به‌یقین، هر عملی برگرفته از پس‌زمینه‌های خاص

ذهنی است که آن نیز ریشه در منابع اصیل اسلامی به همراه شمّ حکومت‌داری دارد که باید بازشناسی شده و در ادامه حرکت تربیتیِ افسران اطلاعاتی تراز، استفاده گردد.

۲. تبدیل این مبانی به گفتمان‌های علمی و کاربردی در فضای تربیتی این قشر، جهت تربیت افسران تراز انقلاب اسلامی، در مرحله پس از کشف و استنباط مبانی انقلابی از کلام امام خامنه‌ای، از اهداف و ضرورت‌های چنین پژوهش‌های بنیادی است.

ب) اهداف کاربردی:

۱. ایجاد بستر علمی در رویکرد تربیتی افسران؛ آنچه با وقوع انقلاب اسلامی مردم ایران در سال ۱۳۵۷ و آرمان‌های اصیل اسلامی آن، مورد انتظار است، تربیت افسرانی است که با بهره‌گیری از مبانی انقلابی، توانایی اقدامات دفاعی و تهاجمیِ اطلاعاتی را داشته و همیشه دست برتر را داشته باشند. هم‌اکنون که جمهوری اسلامی ایران مفتخر به داشتن رهبری است که او را به نیابت امام عصر عجل الله تعالی فرجه می‌شناسیم، تربیت افسر اطلاعاتی تراز انقلاب اسلامی و آماده‌ساز دوران ظهور، یکی از انتظارات به‌حق از سازمان‌های اطلاعاتی و امنیتی رشد یافته در درون ساختار نظام انقلابیِ جمهوری اسلامی ایران است؛ توجه علمی و عمیق به کلام امام انقلاب، از لازمه‌های غیرقابل عدول در این مسیر است.

۲. پدید آمدن منبعی با رویکرد تربیت حرفه‌ای به مبانی انقلابی تربیت حرفه‌ای افسران اطلاعاتی؛ همان‌گونه که در پیشینه بحث نیز اشاره خواهد شد و نیز در سخنان متولیان برگزاری همایش وجود داشت، در موضوع پژوهش حاضر، منبع قابل‌ملاحظه‌ای دیده نمی‌شود که باوجود آماده بودن فضا و نیز نیروهای علمیِ آماده‌به‌کار در این زمینه، جایگاه این‌چنین تحقیقاتی به‌عنوان یک منبع تحلیلی ارزش و اهمیت می‌یابد.

ج)بهره‌وران:

زمانی که این بنیان‌های نظری از کلام امامِ انقلاب استنباط و ارائه گردد، تصمیم سازان و تصمیم گیران و مدیران مرتبط با موضوع که با آن درگیری دائمی دارند، اولاً به منبع محکم و قابل‌اعتمادی دست می‌یابند و ثانیاً آن را در زمینه‌های علمی و عمل خود در عرصه‌های عینی،

ملاک و معیار قرار می‌دهند که این امر، در تربیت نیروهای حرفه‌ای و تخصصی، بسیار مؤثر و مفید واقع خواهد شد.

۴. پیشینه و سابقه علمی بحث

در موضوع پژوهش حاضر، پس از جستجو و سؤال از مسئولین امر، کار مستقیمی به این شکل و چارچوب به دست نیامد؛ اما کار مهم و ارزشمندی که در این زمینه به دست آمد، کتابی با عنوان «بیانات و بینات اطلاعاتی» با زحمت گردآوری توسط «سعید اکبری»، انتشاریافته در سال ۱۳۹۹ بود که در آن، مؤلف محترم، بیانات امام خامنه‌ای را به‌صورت موضوعی، طبقه‌بندی ارزشمندی نموده است. غیرازاین منبع، متأسفانه طی تماس‌های مکرر با دبیرخانه همایش، منبعی معرفی یا در دسترس قرار نگرفت.

۴-۱.تبیین جنبه نوآوری موضوع

منبع معرفی‌شده فوق در زمینه خود بدیع و ارزشمند است؛ اما تحلیلی در آن صورت نگرفته و صرفاً بیانات مقام معظم رهبری به‌صورت موضوعی مورد طبقه‌بندی قرارگرفته است. وجه امتیاز پژوهش پیش‌رو، استخراج «مبانی انقلابی تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی» از گفتارهای معظم له، به روش تحلیل مضمون و طبقه‌بندی آن در ذیل چهار مضمون فراگیر است که در ادامه خواهد آمد.

۵. مفهوم شناسی

گام نخست و ضروری در دستیابی به فهم و راه‌حل هر مسئله‌ای، فهم درست صورت‌مسئله و مفاهیم کلیدی مرتبط با آن است. لذا با توجه به موضوع اصلی ما که «مبانی انقلابی تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی» است و همچنین سؤال اصلی، پیش از هر سخنی، مفاهیمی که هر یک به نحوی با پژوهش حاضر در ارتباط می‌باشند را به‌صورت مختصر و مفید بررسی می‌کنیم؛ چراکه گاه ممکن است درجایی، الفاظ یکسان و مشابهی (مشترک لفظی) استفاده شود، ولی معنای متفاوتی اراده گردد؛ لذا برحسب ضرورت، مفاهیم استفاده‌شده در این پژوهش تا حدی تبیین و مقصود از آن توضیح داده می‌شود تا چهارچوب نوشته حاضر کاملاً روشن گردد.

۶.مبانی

لغت شناسان مبانی را جمع مبنا به معنی بنیاد، شالوده، بنیان، اساس، پایه و ریشه دانسته، این واژگان را با کلماتی همچون اصل، قاعده، ضابطه مترادف شمرده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل واژه مبانی). به نظر می‌رسد کلمه مبانی به‌تدریج در استعمال محققان علوم به حوزه پیش‌فرض‌های کلان و اصول موضوعه کلامی و فلسفی علوم و حتی بر دلایل اثبات یک نظریه اطلاق شده است؛ نمونه آن اطلاق مبانی بر علومی همچون تفسیر، فقه، حقوق، جامعه‌شناسی، تاریخ، جغرافیای سیاسی یا استعمال واژه مبنا در نظریه نسبیت انیشتین یا نظریه تکامل داروین است که شامل دلایل، مفاهیم اساسی و اصول کلی آن دانش و گاه با توسعه‌ای، شامل اصول موضوعه کلامی و فلسفه‌های آن‌ها می‌گردد؛ مثلاً مبانی فلسفی یا کلامی فقه یا مبانی اخلاقی حقوق و غیر آن دو (بهجت پور، ۱۳۹۲: ۲۵ و ۲۶).

هر شخص و سازمانی نیز به هنگام تصمیم، برنامه‌ریزی و عمل خویش، اتکا به تفکرات پیشینی و قواعد خاصی دارد که با توجه به معتقدات و نظام‌های فکری خاص چارچوب‌بندی شده‌اند؛ تفسیر و تحلیل فرد از جهان و تمام تحولات اطراف خود نیز برگرفته از همین چارچوب فکری خواهد بود؛ به‌طوری‌که اگر شخصی دارای چارچوب فکری مادی باشد، نگاه و تفسیر و تحلیلش از جهان، با شخصی که دیدگاهی الهی دارد- به‌یقین در مراحل اولیه و نتیجه‌گیری - متفاوت خواهد بود. به تعبیری ساده و روان‌تر، بین ارزش‌ها و بینش‌ها و عملکردها رابطه تنگاتنگی برقرار است به‌نحوی‌که هر عمل خارجی، نشئت‌گرفته از بینش‌های درونی فرد است که از آن تعبیر به «مبانی» می‌گردد.

با عنایت به مطالب پیش‌گفته، مراد از «مبنا» در این پژوهش، برای «تربیت انقلابی افسر اطلاعاتی»، پیش‌فرض‌ها و زمینه‌های برگرفته از کلام مقام معظم رهبری، امام خامنه‌ای به‌عنوان امام انقلاب است که نوع پاسخ به مسائل کارکردهای تربیت انقلابی افسر اطلاعاتی را معین می‌کند؛ به‌گونه‌ای که تفاوت در این مبانی، موجب تفاوت در پاسخ‌ها و تولید نظریات متفاوت در حوزه تربیتی و حتی حرفه‌ای خواهد شد.

باید یادآور شد که چه تصمیم‌سازان و چه تصمیم‌گیران، در تصمیمات و تفکراتِ پیشینی خود، خالی از یکسری مبانی نیستند و تصمیمات آن‌ها برگشت به مبانی معرفت‌شناسی و

هستی‌شناسی و انسان‌شناسی و ارزشی‌ای دارد که از قبل در جان خود، به‌یقین رسانده‌اند. تفسیر و تحلیل‌های کلی هر فرد یا سازمانی از ضرورت یا عدم ضرورت انقلابی‌گری، تعریف و برداشت او از «تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی» را تحت تأثیر قرار خواهد داد. مثلاً اگر انقلابی‌گری را یک ضرورت برای یک خادم امنیتی و اطلاعاتی این کشور بداند، تفسیر و شکل خاصی از عملکرد در حوزه تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی می‌دهد که کاملاً متفاوت از نگاهی خواهد بود که انقلابی‌گری را ضروری نداند یا آن را با تاریخِ مصرفِ انقضا یافته! بداند؛ به عبارت روشن‌تر، بین ارزش‌ها و بینش‌ها رابطه تنگاتنگی است که نهایتاً به جهت‌دار شدن امر تربیت منتهی خواهد شد. «در بین نویسندگان غربی نیز کسانی هستند که بر تأثیر ذهنیت‌ها بر جهت‌دار بودن شناخت اذعان دارند؛ ازجمله هابرماس در کتاب «شناخت و علایق انسانی» تأکید می‌کند که هیچ‌یک از اشکال شناخت بی‌طرف و فاقد جهت‌گیری ارزشی نیستند. همین معنا را تام باتامور به‌گونه‌ای دیگر تبیین می‌نماید»(ساداتی نژاد،۱۳۹۵ :۱۴).

در این زمینه باید توجه داشت که اولویت‌های هر سازمان اطلاعاتی که برگرفته از مبانی نظریِ ویژه اندیشمندان و حرکت دهندگان فکری آن جامعه است، مشخص‌کننده مسیر تربیتی و کادرسازی آن سازمان بوده، در تمام حوزه‌های دیگر سایه می‌افکند. در سازمان‌های اطلاعاتی غربی و حتی شرقی، دغدغه رشد اخلاق و معنویت در سازمان وجود ندارد بلکه عمدتاً روابط سازمانی دارای اهمیت است زیرا اساساً دغدغه اصلی، حمایت از سیستم فکری و مبانی تمدنی مادی است؛ اما اولویت‌های سازمان امنیتی در نظام جمهوری اسلامی در قیاس با سازمان‌های معادل خود در جوامع مادیِ موجود متفاوت است؛ ازاین‌رو، طبعاً سازمان اطلاعاتی در ذیل انقلاب اسلامی، در رویکرد تربیتی خود، به شکل هماهنگی، در تمام ابعاد، رشدیافته خواهد بود؛ هنگامی‌که اولویت‌های تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی متفاوت شد و مبانی انقلابی در تربیت افسران اطلاعاتی، اصلی‌ترین شاخصه بود، سازمان مسیر متفاوتی را پیدا می‌کند. برای رشد حقیقی و متوازن سازمان اطلاعاتی در نظام جمهوری اسلامی، نیازمند اولویت‌گذاری و تعیین نظام اولویت‌های تربیتی بر اساس مبانی انقلابی تعریف‌شده توسط امامین انقلاب و ارزش‌های برخاسته از آن مبانی هستیم تا با استفاده از این نظام ارزشی، مؤلفه‌ها و شاخص‌های خاصِ متناسب ایجاد

شود؛ با توجه به این مهم، نباید در تربیت نیروی تراز انقلاب اسلامی، نگاه تقلیدمآبانه به سازمان‌های اطلاعاتی و امنیتی دیگر کشورهای فاقد ارزش‌های دینی و انقلابی داشت.

۶-۱. مبانی انقلابی

همان‌گونه که گذشت، مبانی، آن پیش‌زمینه‌های فکری و ذهنی و به عبارت امروزی، نرم‌افزاری هستند که بقیه امور، بر پایه آن رشد می‌کند؛ لذا از این پژوهش که متکفل برداشت مبانی انقلابی تربیت حرفه‌ای افسر اطلاعاتی از گفتارهای امام خامنه‌ای و پژوهشی بنیادی است، نباید انتظار عملیاتی بودن و ارائه طرح را داشت؛ بلکه این پژوهش متکفل ارائه «مبانی انقلابی تربیت افسر اطلاعاتی» است که نظامات تربیتی افسران بر اساس آن‌ها مهندسی و ساخته‌وپرداخته خواهد شد که به آن مبانی انقلابی گفته می‌شود.

۶-۲.تربیت

بر اساس آنچه در کتب لغت آمده، «تربیت» مصدری است که دارای سه ریشه (حسینی، ۱۳۸۸: ۵۴) است:

۱. ربأ، یربؤ ۲. ربی، یربی ۳. رب، یرب (شحات الخطیب، ۱۴۱۵:۲۳)؛ اگر از «ربا، یربو» باشد، به گفته ابن منظور در لسان العرب به معنای رشد کردن و افزوده شدن و بالیدن است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴: ۳۰۵)؛ و در ریشه «رب، یرب» به این معانی آمده است: پروردن، سرپرستی و رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و کمال رساندن، ارزنده ساختن، از افراط‌وتفریط درآوردن، به‌اعتدال بردن، استوار و متین کردن و اگر برگرفته از «ربی، یربی» باشد، معنایش افزودن، پروراندن، برکشیدن، برآوردن، رویانیدن و تغذیه کودک است (الشرتونی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۳۸۶).

از میان این سه ریشه، صاحبان معاجم، بیشتر، تربیت موردنظر در این پژوهش را از ریشه سوم، یعنی «رب، یرب» دانسته و گفته‌اند: «تربیت، دگرگون کردن گام‌به‌گام و پیوسته هر چیز است تا آنگاه که به انجامی که آن را سزد برسد»(راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ۱۸۴) و بیضاوی، تربیت را «به کمال رساندن و ارزنده ساختن اندک‌اندک هر چیز» دانسته است (بیضاوی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۱۰). در دیدگاه شهید مطهری نیز تربیت یعنی پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادهای درونی و بالقوه

که در یک شیء موجود است و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنها تا از این راه متربی به‌حداعلای کمال (خود) برسد (مطهری، ۴۳:۱۳۸۳).

تربیت، برای خود دارای مبانی و اهدافی است که نوع نگاه هر مکتبی به انسان که خود را عهده‌دار تربیت او دانسته، پایه و اساس تعلیم و تربیت یا همان مبانی تربیتی در آن مکتب است (رفیعی، ۱۳۸۸: ۱۴۵).

۶-۳. افسر

در میان تعاریفی که از افسر در کتاب‌های لغت شده، آنچه به موضوع این پژوهش نزدیک است، تعریف دهخدا، ذیل همین واژه است که آورده: این کلمه را فرهنگستان بجای لغت صاحب‌منصب لشکری وضع کرده است که صاحب درجه نظامی باشد.(دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل واژه افسر). در فرهنگ معین هم به «کسی که در نیروهای نظامی و انتظامی دارای درجهٔ افسری و سمت فرماندهی باشد، به افرادی که دارای تحصیلات نظامی‌گری در دانشگاه‌های نظامی (دانشکده یا دانشگاه افسری) می‌باشند افسر میگویند».

۶-۴. افسر اطلاعاتی

اطلاعاتی منسوب به اطلاعات (انوری، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۵۳) و در لغت به معنای «مربوط به اطلاعات»، «مسائل اطلاعاتی»، «آن‌که در وزارت، سازمان یا ادارهٔ اطلاعات کار می‌کند» و «مأمور اطلاعاتی» (انوری، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۵۴) آمده است.

لازم به یادآوری است که سازمان‌های اطلاعاتی شامل منابع انسانیِ شاغل در مناصب عملیاتی، اداری و آموزشی و پژوهشی هستند. آنچه در این پژوهش مورد نویسندگان است، افسران اطلاعاتی یعنی افراد دارای تحصیلات نظامی در دانشکده یا دانشگاه‌های نظامی با تخصص اطلاعاتی است که باید بر اساس مبانی انقلابی و عناصری در تراز انقلاب اسلامی بوده و با مبانی ویژه آن تربیت‌یافته باشند و با بسیج تمام امکانات و ظرفیت‌های خود، به اخبار و اطلاعات دشمن در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، امنیتی و اقتصادی و ... دست‌یافته و با کار ویژه اطلاعاتی روی اخبار به‌دست‌آمده، بستر لازم برای انتخاب راهبردهای صحیح و به‌موقع توسط مسئولین ذی‌ربط جهت مقابله با مجموعه اقدامات تخریبی یا جاسوسی و... فراهم می‌آورند.

۷.روش جمع‌آوری و تجزیه‌وتحلیل داده‌های پژوهش

تحلیل محتوا گونه‌ای از فرایند درک، تفسیر و مفهوم‌سازی معانی درونی داده‌های کیفی و یک روش تجزیه‌وتحلیل داده‌ها است (ضیغمی و دیگران، ۱۳۸۷) و نویسندگان در این پژوهش به تحلیل محتوا با روش تحلیل مضمون پرداخته‌اند. در این فرایند، داده‌های متنی پراکنده و متنوع به داده‌های غنی و تفصیلی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوی موجود در آنها تبدیل می‌شود. ابتدا باید داده‌ها را کدگذاری کرده، مضامین پایه را که مبیّن نکات برجسته داده‌هاست، استخراج نمود. با توجه به اشتراک مفهومی، ویژگی‌ها و ابعاد این مضامین، مضامین سازمان دهنده و یکپارچه کننده را حول یک محور مشترک گردآورد و درنهایت با توجه به اشتراک مفهومی، مضمون کلان و فراگیر به دست آورد (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۶-۱۶۰).

مضامین مورداستفاده در این پژوهش، با مرور بر بیانات امام خامنه‌ای در جمع عناصر اطلاعاتی که در پایگاه اینترنتی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای و یا کتاب «بیانات و بینات اطلاعاتی» موجود بوده، به دست آمد که ابتدا به‌صورت فیش حول موضوعات مختلف اطلاعاتی و امنیتی تنظیم شد.

در مرحله اول، بیانات و بیانیه‌های امام خامنه‌ای که مرتبط با موضوع بودند، به‌طور دقیقی مطالعه شده، سپس کدهایی برای آن ثبت شد و در هر بار مطالعه مجدد، کدها در صورت نیاز، بازنگری شدند.

در مرحله بعد، کدهای آماده‌شده که دارای موضوعات مشابه و یا تکراری بودند ادغام‌شده و خوشه‌ای از مضامین شکل گرفت؛ و در واپسین مرحله، برای هرکدام از خوشه‌ها، عنوانی متناسب با سؤالات اصلی و فرعی تحقیق، لحاظ شد. به بیانی دیگر، بیانات امام خامنه‌ای در قالب مفاهیم و مضامین موجود، در سه مرحله مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر یکپارچه‌شده و به‌صورت شبکه‌ای و در قالب جدول، در ادامه، ارائه‌شده است.

۸.یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، مفهوم مبانی انقلابی در تربیت افسران اطلاعاتی تراز انقلاب در بیانات و بینات اطلاعاتی امام خامنه‌ای مورد تحلیل مضمونی قرارگرفته است. بدین ترتیب، به بیش از ۲۰۰

مضمون پایه رسیدیم که پس از جمع‌آوری موارد مشابه یا تکراری ذیل خوشه‌های خاص، ۲۵ مضمون سازمان دهنده به دست آمد که این مضامین نیز، ذیل چهار مضمون فراگیرِ دینی-فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حرفه‌ای قرار گرفت.

۱. الگوی تحلیل مضمونی مبانی دینی- فرهنگی:

در جدول شماره(۱)، جمع‌بندی مضامین مبانی دینی- فرهنگی (مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و مضامین پایه‌ای) بر اساس سؤالات تحقیق به شرح زیر آمده است:

جدول شماره (۱): مبانی دینی- فرهنگی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
مبانی دینی- فرهنگی	ایمان و معنویت	توکل/ توسل/ اخلاص/ تعمیق رابطه با خدا/ صفا/ تعهد/ توجه به وظیفه/ پایبندی به ارزش‌ها/ رعایت حق/ جلب رضای امام و رهبری/ نیت خدایی/ اوج امانت‌داری/ تقوا/ انس با قرآن و نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه/ ثبات و استقامت در دین/ تقویت مبانی معرفتی/ تعهد به ارزش‌های اسلامی/ سلامت و امانت‌داری/ بیماری معنوی، خطرناک‌تری بیماری است؛ مصونیت بخشی فراموش نشود.
	زهد و آلوده نشدن به دنیا	آلوده نشدن به مظاهر مادی/ زندگی ساده/ عزت‌نفس/ سخت‌گیری بر خود/ دست‌پاک/ مبارزه با وسوسه‌ها/ حرمت شرعی و اخلاقی و قانونی پورسانت‌ها و...(کیسه دوختن برای خود)/ فسادها ناشی از بدعمل کردن ماست/ اسیر زخارف دنیا و مبهوت زرق‌وبرق‌ها نشویم/ فساد از روحیه زیاده‌طلبی، اشرافی گری، تجمل‌پرستی و... ناشی می‌شود.
	عمل طبق موازین شرع و قانون	عمل به موازین شرع/ برخور شرعی و قانونی با متهم/ عدم ظلم و گناه/ پایبندی به ارزش‌های اسلامی/ پایبندی به اخلاق اسلامی/ رعایت حقوق مردم و احتیاط/ انحراف، نتیجه زاویه پیداکردن با شرع.
	بصیرت	ضرورت بصیرت دینی و سیاسی/ غلیظ‌تر و پایبندتر از سایرین در مبانی/ لحظه شناسی/ حساسیت و هوشیاری/ شناخت حق از باطل/ دشمن‌شناسی و تبری از آن/ بستن

		نفوذگاه ها/ داشتن نگاه راهبردی/ تشخیص بزنگاه‌ها.
	شجاعت و ایثار	تقویت جرأت اقدام و شجاعت/ رفتارهای فرانقشی (فراتر از الزامات رسمی که پاداشی به آن تعلق نمی‌گیرد)/ ریسک و ریسک‌پذیری/ تقویت اعتمادبه‌نفس/ علاقه به گمنامی/ ورود به حیطه‌های بی‌سابقه.
	عفت و پاک‌دامنی	پاک‌دامنی/ نگهداری از تقوا و عفت/ فساد اخلاقی، یک لجنزار لغزنده است؛ مواظب باشید/ سعی کنید عفتتان، طهارتتان، پاک‌دامنی‌تان...نشکند اینها ابزارهای شما هستند/ نقطه‌ضعف پول و شهوت خطرناک‌اند/ امروز، بنای محبت و انسانیت و پاک‌دامنی است.
	انسانیت	انسانیت/ عدم درک دشمنان از انسانیت و اخلاق/ قاطعیت همراه با حفظ کرامت/ حفظ کرامت انسانی/ حلم و بردباری/ جذب مردم بااخلاق و روحیه خوب/ ضرورت حفظ آبروی افراد/ هیچ‌کس سعی نکند به‌زور بی‌گناهی را مجرم کند/ امروز، بنای محبت و انسانیت و پاک‌دامنی است
	آمادگی در برابر هجمه‌های فرهنگی دشمن	بستن نفوذ گاه‌ها/ حساسیت و هوشیاری/ آمادگی در قبال هجمه‌های فرهنگی/ مسائل فرهنگی، اصلی‌ترین نبرد دشمن/ اهمیت مسئله فرهنگ/ تقویت مبانی معرفتی و انقلابی/ نفوذ برای تخریب ذهن‌ها/ مسئله فرهنگی را خیلی مهم بشمارید/ انتظار حریف در عرصه فرهنگی/ راه مقابله بافساد فرهنگی، ارتباط روحی و روانی و قلبی با مبدأ آفرینش.
	استقلال فرهنگی	مدهوش غرب نباشد/ تقویت مبانی معرفتی و انقلابی/ مسائل فرهنگی، اصلی‌ترین نبرد دشمن/ اهمیت مسئله فرهنگ/ استقلال فرهنگی و سیاسی، مهم‌ترین جنبه‌های استقلال/ راه متزلزل کردن ج.ا.ا رواج دادن... تقلید در فرهنگ و سیاست از غرب است/ نفوذ فرهنگی و سیاسی، مهم‌ترین ابزار دشمن.

برپایه جدول (شماره ۱)، پس از دست یافتن به مضامین پایه در موضوعات مرتبط با مبانی دینی و فرهنگی، همه آنها ذیل نُه مضمون انتزاعی که کلی‌تر است، به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده قرار یافت که نهایتاً ذیل یک مضمون اصلی که مرکزی‌تر و فراگیرتر است، به‌عنوان مضمون فراگیر (مبانی دینی-فرهنگی) درج شد.

۲. الگوی تحلیل مضمونی مبانی سیاسی:

جمع‌بندی مبانی سیاسی بر اساس مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و مضامین پایه‌ای در کلام امام خامنه‌ای نیز به شرح زیر، در جدول شماره (۲) آمده است:

جدول شماره (۲): مبانی سیاسی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
مبانی سیاسی	دشمن‌شناسی و کفر به طاغوت	دشمن‌شناسی/ شناخت نفوذ گاه‌ها/ تبری از دشمن/ بصیرت/ ایستادگی در برابر استکبار جهانی/ کار قوی در مقابل جبهه عظیم دشمن.
	انقلابی بودن و انقلابی ماندن	تقویت مبانی انقلابی/ حد اعلای انقلابی گری/ خطر تبدیل به ضد خود/ پرهیز از عمل جناحی/ جهت‌گیری غلیظ‌تر و عمیق‌تر انقلابی/ مجموعه برآمده از انقلاب/ صددرصد انقلابی باید بود، نود درصد کافی نیست/ لزوم آشنایی با مبانی و اصول و معارف انقلاب/ تمام بدنه باید با مبانی، معارف و اصول انقلاب آشنا باشد/ نتیجه سستی در مبانی، تبدیل به ضد خود/ نبود مشکل باوجود نیروهای انقلابی/ تحت تأثیر جریان‌ها نباشید؛ آنچه ماندنی است، انقلاب است/ باید همواره در حد علی انقلابی گری، به معنای انقلاب اسلامی باشید. به کمتر از این حد قانع نشوید/ جهت‌گیری انقلابی در ...وزارت اطلاعات، جزء آن خطوطی است که مطلقاً قابل نزدیک شدن نیست/ معیارهای صلاحیت، ارزشی و انقلابی بودن باشد. کسی‌که در این زمینه استخوان‌بندی محکمی ندارد نگذارید وارد این کار شود/ نیروهای ارزشی و انقلابی را تقویت کنید/ یک جناح در وزارت

		وجود دارد و آن جناح انقلاب است/ حفاظت از روحیه انقلابی بازنشستگان و مرتبطین/ آن چیزی که به افکار سیاسی وحدت می‌دهد، اصول انقلاب، مبانی انقلاب، راه امام و خط امام است.
	آینده‌شناسی و آینده‌پژوهی	پیش‌بینی و پیش‌دستی/ داشتن نگاه راهبردی/ تشخیص بزنگاه‌ها/ پیش‌بینی، حاصل تسلط اطلاعاتی/ مسئله پیش‌بینی حوادث و پیشگیری و اقدام به هنگام خیلی مهم است (طراحی سناریو)/ تسلط بر افکار و جریان‌ها و تسلط برآنها به‌نحوی‌که از پیش حدس بزند چه اتفاقی خواهد افتاد/ ضرورت برنامه‌ریزی بلندمدت با حدس آنچه ممکن است در آینده اتفاق بیفتد/ پیش‌بینی کنید و رگه ایجاد فساد را پیدا کنید.
	محدود نشدن در منطقه و اندیشیدن در افق باز	مسئله ما نامحدود به زمان و حدود جغرافیایی است/ انقلاب ما دارای بُعد جهانی و بین‌المللی/ ما هدفمان برای آماده شدن، فقط خودمان و کشورمان نیست/ مسئولیت در جریان بیداری اسلامی/ ضرورت نقش در بیداری اسلامی، به جهت تلاش دشمن برای عدم اشاعه الگوی انقلاب اسلامی/ ضرورت حضور اطلاعاتی ما در منطقه و فرامنطقه و تقویت آن/ اگر حضور قوی در بیداری اسلامی داشتیم، نتیجه، غیرازاین بود.
	درک سیاسی بالا و شناخت حق و باطل	بصیرت/ پرهیز از عمل جناحی/ عدم دخالت اغراض شخصی در کار/ تقویت مبانی معرفتی و انقلابی/ غلظت و پایبندی به این مبانی/ دشمن‌شناسی و تبری از دشمن/
	استقلال سیاسی	مدهوش غرب نباشد/ تقویت مبانی معرفتی و انقلابی/ مسائل فرهنگی، اصلی‌ترین نبرد دشمن/ اهمیت مسئله فرهنگ/ استقلال فرهنگی و سیاسی، مهم‌ترین جنبه‌های استقلال/ راه متزلزل کردن ج.ا.ا رواج دادن... تقلید در فرهنگ و سیاست از غرب است/ نفوذ فرهنگی و سیاسی، مهم‌ترین ابزار دشمن.

بر اساس جدول شماره (۲)، پس از استقرا در بیانات مقام معظم رهبری در موضوعات مرتبط با مبانی سیاسی، موارد مرتبط ذیل شش مضمون انتزاعی کلی، به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده آورده شده و درنهایت تحت مضمون فراگیر (مبانی سیاسی) درج شد.

۳. الگوی تحلیل مضمونی مبانی اجتماعی:

مبانی اجتماعی نیز بر اساس مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و مضامین پایه‌ای در کلام امام خامنه‌ای در ذیل دو مضمون سازمان دهنده، به شرح زیر، در جدول شماره (۳) آمده است:

جدول شماره (۳): مبانی اجتماعی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
مبانی اجتماعی	مردمی بودن و مردمی ماندن	همراهی مردم/ هوشیاری مردم/ اطلاعات سی‌وشش میلیونی (آمار جمعیت در آن تاریخ)/ ضرورت اعتماد مردم به دستگاه اطلاعاتی/ کاری کنید مردم به شما پناه بیاورند/ مسئولیت عمومی مردم در قبال تحرکات دشمن، از عوامل موفقیت دستگاه‌های اطلاعاتی ماست/ نگذارید به کسی ظلم شود/ پیوند بی‌نظیر عواطف میان مردم و مسئولین در ج.ا.ا / توصیه‌ام، تقویت ارتباط با مردم و کمک گرفتن از مردم.
	توجه به خانواده و نقش ویژه آن	رسیدگی به خانواده‌ها و مراقبت از آنها/ انحراف به خاطر منحرف شدن فرزندان/ حراست از خانواده برای عدم ایجاد مشکل و گیرافتادن در مشکل امنیتی و.../ برای خانواده و فرزندانتان وقت بگذارید. این جزو کارهای واجب است/ وقت وافری برای فرزند و همسرانتان بگذارید/ پنجاه‌درصد یا کم‌وبیش ثوابی که می‌برید، متعلق به همسرانتان است.

۴. الگوی تحلیل مضمونی مبانی حرفه‌ای:

مبانی حرفه‌ای نیز در کلام امام خامنه‌ای بر اساس مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و مضامین پایه‌ای در ذیل هشت مضمون سازمان دهنده، به شرح زیر، در جدول شماره (۴) آمده است:

جدول شماره (۴): مبانی حرفه‌ای

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
مبانی حرفه‌ای	شناخت تهدیدها (آمادگی و پیش‌دستی)	پیش‌بینی، پیشگیری و اقدام به هنگام/ نتایج سهل‌انگاری در احراز صلاحیت‌ها/ از خطرهای کار اطلاعاتی، غرور و احساس یله و رها بودن است/ خطر سرخود عمل کردن/ تنبلی و سستی و غرور عامل شکست است/ آلودگی به مظاهر فریبنده دنیا/ احساس ضعف/ مدهوش غرب شدن/ تقلید از غرب در فرهنگ و سیاست.
	لحظه شناسی (حساسیت و هوشیاری)	جنگ امروز، جنگ اطلاعات است/ حساسیت و هوشیاری/ بستن نفوذ گاه‌ها
	داشتن ابتکار در دفاع و در حمله	استقلال اطلاعات کشور از دستگاه‌های اطلاعات خارجی/ باید از مدرن‌ترین دستگاه‌ها بهره برد؛ خودتان بسازید/ نوآوری/ ابداع و تولید ابزار بومی/ پیدا کردن شیوه‌های جدید و بی‌سابقه.
	حرفه‌ای بودن و هم‌افزایی با سایر دستگاه‌ها	انسجام سازمانی/ رعایت سلسله‌مراتب/ تقویت کار حرفه‌ای/ ضرورتِ داشتن شیوه‌های نو برای مقابله و مواجهه/ نوآوری/ وظیفه گرایی/ هوشیاری/ ریسک‌پذیری/ ورود به حیطه‌های تخصصی و دقت در آن/ حلم و بردباری/ قانع نشدن به حد و سقفی/ تقویت کار حرفه‌ای.
	رقابت حرفه‌ای	تقویت جرأت اقدام و شجاعت/ رفتارهای فرانقشی (فراتر از الزامات رسمی که پاداشی به آن تعلق نمی‌گیرد)/ ریسک و ریسک‌پذیری/ تقویت اعتمادبه‌نفس/ رازداری/ علاقه به گمنامی/ ورود به حیطه‌های بی‌سابقه
	تهاجمی و نه منفعل بودن	اعتقادم به حمله است؛ بهترین دفاع، حمله است/ لحن دفاع نباید وجود داشته باشد؛ حتی دفاع با لحن حمله باید باشد/ اگر می‌خواهید بر دشمن غلبه اطلاعاتی پیدا کنید احتیاج به تهاجم اطلاعاتی دارید.
	قوی بودن و قطع طمع دشمن	عناد دشمن تا زمانی ادامه خواهد داشت که از ما مأیوس شود/ تسلط اطلاعاتی و عدم غفلت از دشمن/ تقویت اعتمادبه‌نفس
	اراده و ایستادگی	اراده و ایستادگی، حتی باوجود کمبود امکانات/ قوی بودن/ همیشه آماده حالت تهاجمی داشتن/ قانع نشدن به حد و سقفی/ اهمیت ثبات و استقامت

۵.نتیجه:

در تحلیل مضمونی سخنان امام خامنه‌ای با استفاده از تکنیک کشف و استقراء، مفاهیم کیفی مرتبط با موضوع تحقیق در پاسخ به سؤالات اصلی و فرعی ارائه شد. در یک نگاه گذرا و کلی، می‌توان گفت که ایشان چون این دستگاه را برآمده از انقلاب اسلامی می‌دانند، لذا بر تربیت ویژه کادر اطلاعاتی و امنیتی نظام مقدس جمهوری اسلامی، با مبانی معرفتی و انقلابی تأکید داشته، مبانی ایمانیِ خاص را مابه الامتیاز نیروی اطلاعاتی جمهوری اسلامی از سایر نیروهای اطلاعاتی در سراسر دنیا دانسته، انقلابی‌گری صددرصدی ایشان، بدون ذره‌ای تنازل از آن را، امری ضروری و بلکه حیاتی می‌انگارند. افسران اطلاعاتی نیز ضمن رازداری و علاقه به گمنامی، باید مردمی بودن و تکیه به این پشتوانه محکم را مدنظر قرار داده، توجه ویژه به خانواده را در رأس برنامه‌های خود قرار دهند. علاوه بر آن، ضروری است که در حیطه حرفه‌ای، علاوه برداشتن اخلاق حرفه‌ای با مؤلفه‌های ویژه خود، در کسب ابزار لازم و به‌روز و بومی بودن، تمام سعی و تلاش خود را به کار ببندند.

لازم به یادآوری است که در میان چهار مقوله فوق، پرتکرارترین و بیشترین تأکیدات در میان مضامین پایه به مضامین دینی-فرهنگی و از میان مبانی سیاسی، انقلابی بودن و انقلابی ماندن بوده که حتی در کلام معظم له، این مفاهیم، جنبه برتری ما بر نظام سلطه و دستگاه‌های اطلاعاتی جهان است که حتی باوجود کمبودها در نیرو یا امکانات، غالباً دست برتر با جبهه انقلاب بوده است؛ طبعاً باید آنچه سبب برتری بر دشمن در نبرد اطلاعاتی است، بیشتر مورد تأکید در تربیت چنین نیروهایی باشد. درواقع، ایشان ایمان را بالاترین پشتوانه برای مقابله با نظام سلطه دانسته، آن را موجب نزول رحمت الهی معرفی می‌نمایند.«من عامل موفقیت وزارت اطلاعات را «ایمان نیروی انسانی» این مجموعه می‌دانم که این ایمان منحصربه‌فرد است... عامل پیشرفت وزارت اطلاعات و سرویس اطلاعاتی دینی جمهوری اسلامی، ایمان قلبی است»(بیانات در جمع مدیران و کارکنان وزارت اطلاعات؛ ۱۳۸۳/۷/۱۳).

نکته مهم دیگر اینکه امام خامنه‌ای تأکید ویژه‌ای بر تقویت مبانی داشته و عدم تقویت مبانی را منجر به سست و بی‌ریشه شدن و تبدیل به ضد خود می‌دانند.

بر اساس یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌گردد، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مناسب به‌منظور تربیت کادر حرفه‌ای موردنیاز سازمان‌های اطلاعاتی جمهوری اسلامی ایران، آگاهی جدی و عمیق از مبانی، شاخصه‌ها و مؤلفه‌های دینی- فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حرفه‌ای برگرفته از نظرگاه راهبر نظام انقلابیِ جمهوری اسلامی ایران که نگاهی ژرف و نورانی به نور ایمان و کیاست بی‌نظیر سیاسی است، مدنظر باشد. همچنین این برنامه‌ریزی نباید تک‌بُعدی باشد؛ بلکه برنامه تربیتی جامعی باید تدوین گردد که جامع تمام این مبانی بوده، از نظرات متخصصانِ متعهد به این مبانی هم در تدوین و هم در اجرا بهره برد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.

۲. نهج‌البلاغه.

۳. ابن منظور، محمد بن مکرم(۱۴۱۴ق). لسان العرب، بیروت، دار صادر.

۴. اکبری، سعید(۱۳۹۹). بیانات و بینات اطلاعاتی، ویراست دوم، بی‌جا، معاونت حفاظت.

۵. الشرتونی، سعید(۱۴۰۳ق). اقرب الموارد فی فصح العربیهٔ و الشوارد، قم، مکتبهٔ آیهٔ الله مرعشی.

۶. انوری، حسن(۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن، ج ۱، ۵، ۸.

۷. بهجت پور، عبدالکریم(۱۳۹۲). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول) مبانی اصول قواعد و فواید، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۸. بیضاوی، عمربن محمد(۱۴۰۸ق). انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت، دارالکتب العلمیهٔ.

۹. خطیب، محمد شحات(۱۴۱۵ق.). اصول التربیهٔ الاسلامیهٔ، ریاض، دارالخریجی.

۱۰. دهخدا، علی‌اکبر(۱۳۷۳). لغت‌نامهٔ دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد(۱۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالعلم.

۱۲. رفیعی، بهروز(۱۳۸۸). آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، چاپ دوم، بی‌جا، مؤسسه چاپ سبحان.

۱۳. ساداتی نژاد، سید مهدی(۱۳۹۵). «بررسی مقایسه‌ای مبانی معرفت‌شناختی در نظریه مردم‌سالاری دینی و نظریه دمکراسی مشورتی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی (ره) و یورگن هابرماس»، جستارهای سیاسی معاصر، سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۹۵.

۱۴. ضیغمی، رضا؛ معصومه باقری نسامی؛ سیده فاطمه حق‌دوست اسکویی و منصوره یادآور نیک‌روش(۱۳۸۷). «تحلیل محتوا»، فصلنامه پرستاری ایران، صص ۴۱-۵۲

۱۵. عابدی جعفری، حسن، محمد سعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی، محمد شیخ‌زاده(۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال ۵، ش ۲.

۱۶. مطهری، مرتضی(۱۳۸۳ش.). تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ چهل و یکم، تهران، صدرا.

۱۷. هاشمی، سیدحسین(۱۳۸۸). «چیستی و اهداف تربیت»؛ مجله پژوهش‌های قرآنی، شماره ۵۹ و ۶۰، ویژه‌نامه قرآن و فلسفه تربیت.

۱۸. سایت دفتر مقام معظم رهبری؛ Khamenei.ir.